

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ФОНОЛОГІЇ І ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

О.І. Ніка, канд. філол наук

ЗАЙМЕННИКОВО-СПІВВІДНОСНИЙ ТИП СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Останнім часом в українській лінгвістиці визначилась певна закономірність щодо виділення складнопідрядних займенниково-співвідносних речень в окремих структурних типах.^{1,2,3} По-різному підходять до вирішення цього питання автори досліджень з історичного синтаксису української мови.^{4,5} Сумніви щодо окремого розгляду займенниково-співвідносного структурного типу складних речень полягають у тому, що до цього класу виявляються включеними різні за своєю синтаксичною семантикою підрядні частини складнопідрядних речень: означальні, з'ясувальні, обставинні. Загалом, займенниково-співвідносні речення подібні до прислівних складнопідрядних речень. На відміну від прислівних, конкретизація опорного слова в займенниково-співвідносних реченнях є обов'язковою, оскільки вказівка стосується слова узагальненої семантики – займенника. Виділяючи як окреме угруповання тип займенниково-співвідносних речень, можна об'єднати різні семантичні типи підрядних речень за особливостями опорного слова. Зв'язок між предикативними частинами організовується за допомогою сполучників або сполучних слів і вказівних займенників – співвідносних слів. Співвідносним словам у головній частині відповідає певний набір засобів зв'язку в підрядній. Специфікою цього типу речень є те, що “семантика опорного співвідносного займенникового слова в головній частині збігається з семантикою підрядної частини”.⁶ Співвідносне слово передбачає і визначає тип підрядної частини, а тому такий вид підрядного зв'язку називають кореляційним.

У староукраїнських пам'ятках ХУІ – ХУІІІ ст. складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу утворюються поєднанням таких співвідносних слів та засобів сполучення (сполучників і сполучних слів): тогда-коли, тогда-кгдамыъ, такое-которое, то-що, такъ-якъ, тамъ-где, такъ-же, тои-которая та ін.

Співвіднесення головних частин із підрядними “дієприслівниковими” зафіксовано кореляційними парами: той-которая, до того-што, тогда-кгда: *Яко той<,> котора#<,> внч(ь)ное славы год(ь)ны(х) прародителей свои(х)<,> та(к) дл(ь)ными и преважными<,> Речи Посполитой послугами<,> и высокими... титулами... и непоколебимою в(ь) православной внре статеч(ь)ност(ь)ю<,> гойне<,> а об(ь)фите обдароны(х) наслдующи<,> и о роз(ь)ширен(ь)ю а помножен(ь)ю хвалы твор(ь)ца своего<,> ср(д)цемъ, любовію его палаючымъ<,> упрїймо се стараючи<,> цркви<,> монастыры<,> школы<,> и домы стран(ь)нопрїемные<,> великимъ коштомъ<,> и превагою будующи<,> и гойне а щодробливе надаючи<,> второю тыхъ часовъ еленою наз(ь)вана быти можешъ (Карп., 16). Оскільки в головній частині маємо співвідносне слово – вказівний займенник той, а в підрядній – сполучне слово которая, то речення відтворює структуру займенниково-співвідносного складнопідрядного речення. Конструктивна роль співвідносного слова в реченнях цього типу виявляється в тому, що, на відміну від сполучників і сполучних слів, які не завжди “переборюють” залежність дієприслівників від дієслів, співвідносне слово знімає обмеження дієприслівників. З цієї причини дієприслівники, формально залежні від дієслів, фактично конкретизують значення вказівного займенника головної частини. Загалом, співвідносні слова та сполучники і сполучні слова виявляються взаємодоповнювальними: якщо вказівне слово визначає семантичний тип підрядного речення, то сполучники і сполучні слова виступають формальними засобами вираження підрядного зв’язку між предикативними частинами. Значення підрядних частин у займенниково-співвідносних реченнях мотивується семантико-синтаксичною функцією співвідносного слова.*

Проте визначення окремих семантичних типів підрядних частин за кореляційними парами не завжди знаходить однаковість серед лінгвістів. Так, якщо субстантивований займенник вживається замість іменника в займенниково-співвідносних реченнях, побудованих за типом той (кожний, будь-який, всякий) - хто; ті - котрі, той (все) - що, то підрядні набувають означальної семантики.^{7,8} Справді, кореляційна пара та - котра утворює наведене речення з “дієприслівниковим” підрядним, але значення останньої пов’язується не з ознакою, а з предметністю, субстанціональністю.

Певною мірою значення утворених за допомогою цих засобів складнопідрядних речень залежить від присутності в головній частині означуваного вказівним займенником іменника. Такий тип займенниково-співвідносних речень є давнішим і виступає основою для утворення займенниково-співвідносних речень із підрядними з'ясувальними. Існує думка, що внаслідок опускання іменника при займеннику в головній частині із підрядних означальних витворився тип підрядних з'ясувальних у межах займенниково-співвідносних речень.⁹

У староукраїнських пам'ятках поряд із підрядними “дієприслівниковими” реченнями особіне місце займають структури, в яких до складу дієприслівникових зворотів вводиться слово который. У цьому разі виникає питання про можливість співвіднесення таких зворотів із підрядними означальними частинами складнопідрядних речень, оскільки виникнення підрядних “дієприслівникових” означальних, на відміну від інших “дієприслівникових” речень, можна пояснити особливостями вихідних форм: *Ру(с)киє кнзеве го(р)дыє зара(з) вои(с)ка зобра(ли) и (с) поляки ѡгро(м)ны(м) пудо(м) се по(т)кали<, >... на пє(р)шую фо(р)туну уфали<, > которую ча(с)то зра(ди)вши, у лхсѣ дунули (Кр., 204б); *Прирожоную разѣ толкѡ обходимо<, > а смєрть грѣховную барзѡ частѡ<:, > которою умєрши<, > им# толкѡ тоє<, > жєємо живы<, > на собѣ носимо<, > а самую истотою мєр(ѣ)твы єстємо* (См.М., 11).*

Підрядні “дієслівні” означальні належать до прислівних складнопідрядних речень: вони вказують на ознаку предмета, мають в основній частині опорне слово, з яким поєднується підрядна частина за допомогою сполучних слів і сполучників. У певному відношенні наведені речення повторюють структуру підрядних означальних - до їх складу входить слово который, яке може виконувати функцію сполучного слова, конкретизуючи ознаку опорного слова в головній частині речення. Якщо слово который виконує сполучну функцію, то підрядне “дієприслівникове” означальне речення підпорядковується двом центрам - іменному та дієслівному. Як і належить підрядному означальному, воно має стосуватися опорного іменника в головній частині, проте, оскільки речення організовує дієприслівник, то виявляється його залежність від дієслова-присудка наступної частини речення: *А поневажѣ станула оной пєрє(д) очи слава прєзациои фамилии яснєвєлмож<:, >*.

Могилѡвъ<, > котора# з(ъ) дѣдичныхъ двахъ столицъ, Молдавскои и Волоскои, линію свою ведѣтъ<, > и марсовыхъ твои(х) праць, которыхъ есь на противъ отома(н)ски(м) Церберѡвъ подыймоваль<, > добровольное згоржє(н)є свѣта, которого по(д) ноги подославиши, за Бгом есь с# Хомъ оудаль (Єв., 26).

Дієприслівниковий зворот, що містить слово который, позначає проміжну дію при перебігу подій і забезпечує зв'язність частин речення. Якщо підрядний зв'язок у підрядному означальному “передбачуваний у формальному плані граматичними особливостями іменника як частини мови, але не обов'язковий”,¹⁰ то звороти з который виявляються обов'язковими, бо за умови їх опускання втрачається смисловий зв'язок між частинами речення: *Бо такъ естий и мл(с)рды(й) Г(с)дъ нашъ Исусъ Хс чл(ко)люби(в) и мл(с)тивъ, дол(ъ)готєр(ъ)пєливъ, ѡжидѡючи чл(чс)кого з(ъ)бавєн#, бо нє хочєтъ смрти жа(д)ного грѣшного чл(в)ка, алє и(ж)бы сѧ навєр(ъ)нулъ ѡ(т) дорогъ злы(х) и нєсправє(д)ливы(х), пагоубны(х) тєнєтъ дѣявольски(х), в которыхъ половив(ъ)ши, якъ паукове мухи, и вєдоу(т) до прєиспод(ъ)наго татару вѣч(ъ)ны(х) моукъ (Каз., 5).*

Оскільки в цьому разі слово который не змінює функцію дієприслівника із залежними словами чи без них як члена речення обставинного типу, то виступає відносним займенниковим прикметником, який вказує на анафоричні зв'язки з попередньою частиною речення.

Справа в тому, що вживання сполучного слова который у староукраїнській мові ще не було цілком усталене. Відзначається, що це сполучне слово в українських грамотах ХІУ - першої половини ХУ ст. було ще малопоширеним.¹¹ У зв'язку з цим который може виступати або як сполучне слово, що оформляє підрядний зв'язок між предикативними частинами речення, або як відносний займенниковий прикметник, що поширює одну з його частин.

Процес використання займенникового прикметника з відносним значенням у староукраїнський період ХУІ - ХУІІ ст. цілком не завершився. Повтор іменника в наступній частині речення при слові который свідчить про становлення цього слова як сполучного: *Третєи ночи прииоль до себе и ѡбачиль на горѣ великую свѣтлость<, > на которую гору вступивши<, > ѡбачиль дивного цр# (Гал.Небо, 282).*

Речення цього періоду містять відомості про співіснування різних синтаксичних явищ, що “зживають себе” або перебувають у процесі становлення. У такому плані об’єднуються два синтаксичні явища, що мають відношення до функціонування дієприслівників у староукраїнській мові. Перше з них - сполучення дієприслівників і дієслів за допомогою сполучників сурядності - є прямим продовженням давнього способу вираження підрядного зв’язку, друге - слово который у складі підрядних частин речення - є процесом становлення одного із засобів вираження підрядного зв’язку. Якщо в цьому розумінні сполучники и, а є формами “функціонально порожніми”, то слово который виступає формою, що набуває функції засобу сполучення, проте не в межах дієприслівникових зворотів.

Обидва процеси виявляють ту особливість дієприслівників, що останні або виявляються виключеними з позицій залежного присудка, або ж не набувають функції залежного присудка, оскільки підрядні “дієприслівникові” речення не виступають приіменниковими означальними.

Наступне речення відтворює структуру займенниково-співвідносних речень, проте, на нашу думку, слово што в ньому ще не виступає повною мірою засобом формального зв’язку, оскільки містить неозначену семантику, що конкретизується попереднім викладом подій: Што визнавши, установивши и вѣчно утвердивши<, > до того ни приложити, ни о(т)яти подъ анадѣмоу крѣпко загрозиць (См. Г., 186). Препозитивні з’ясувальні речення, ”особливо у випадках надання їм інформативно-комунікативної переваги, були звичайним явищем”¹², проте постпозитивні щодо співвідносних слів підрядні частини є показовими.

Загалом, підрядні “дієприслівникові” речення могли передавати ознаку в широкому розумінні. Займенниково-співвідносні складнопідрядні речення з підрядними “дієприслівниковими” частинами в такому значенні не засвідчено, проте зафіксовано “дієприкметникові” підрядні, утворені за допомогою корелятивної пари сице - аки: Видѣше же его нѣци сице, аки безумна ходяща, пришедше, рѣша къ нему (Мог.Зап., 111).

Часові відношення в займенниково-співвідносних реченнях виражались засобами корелятивної пари кгда - тогда: Бо ти(х) естъ веселиє, еже би ся упивати. а хр(с)тияномъ кгда ю(ж) о(т) обѣда(е)ши тогда пити (Ізм., 9); Значення часової попередності

підрядної “дієприслівникової” частини досягалося типовою препозицією її щодо дієслів. Якщо в “дієслівних” складнопідрядних реченнях значення часу конкретизувалося видо-часовими характеристиками дієслів, то в підрядних “дієприслівникових” реченнях роль співвідносних слів та сполучників була особливо важливою.

Конструкції зі старослов'янських і давньоруських пам'яток типу нѣсть кѣто милу// (Супрасльський рукопис XI ст.), нѣсть кѣто против#с# (Галицько-Волинський літопис XII ст.) замінювалися займенниково-співвідносними реченнями з підрядними “дієслівними”. Процес перебудови був викликаний особливостями формально-синтаксичної функції дієприслівників. Обов'язковою умовою їх функціонування є співвіднесення з підметом дієслова-присудка, а тому подібні структури заступалися таким чином, що імені-підметові дієприслівника приписувалася роль додатка в головній частині речення, який потребує конкретизації підрядним реченням. Функцію додатка виконував вказівний займенник, який визначав тип підрядної “дієслівної” частини. Отже, перетворення конструкцій з колишніми дієприкметниками зумовили поширення займенниково-співвідносних речень на місці наведених конструкцій та аналогічних до них.

Якщо конструкції з дієприслівниками доконаного виду генетично пов'язані з “дієприслівниковим” типом підрядного речення часу, то побудови з дієприслівниками недоконаного виду мають прямий зв'язок із підрядними порівняння, способу дії. У подальшому “дієприслівниковий” тип підрядних речень часу функціонально збігся з дієслівним типом цього виду підрядних, унаслідок чого виявився надлишковим і поступово вийшов з ужитку. Колишні підрядні “дієприслівникові” порівняння з дієприслівниками недоконаного виду виявились дещо перспективнішими. Із втратою функцій залежного присудка вони не включають до складу звороту іменника в називному відмінку, а тому співвідносяться з ним через дієслово-присудок і приєднуються до останніх за допомогою сполучників мов, наче, неначе та ін.

Підрядні “дієприслівникові” речення з'ясувальні мають менший ступінь ймовірності існування. Це викликано тим, що “в рамках дієприкметникових зворотів не було ґрунту для вживання власне питальних слів, які могли б згодом перетворитися в підрядно-питальні слова, що вводили б дієприкметникові підрядні речення

додаткові, залежні переважно від головних з дієсловами говоріння, думання, сприймання і под.“¹³

¹Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993. – С. 74; ²Ломакович С.В. Займенниково-співвідносні конструкції в системі складнопідрядного речення української мови. – К., 1993; ³Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К., 1994; ⁴Історична граматики української мови / М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко та ін. – К., 1980. – С. 303; ⁵Історія української мови: Синтаксис / Г.П. Арполенко, А.П. Грищенко, В.В. Німчук та ін. – К., 1983. – С. 375; ⁶Вихованець І.Р. Зазнач. праця. – С. 336; ⁷Современный русский язык / Под ред Д.Э. Розенталя. – М., 1971. – С. 565; ⁸Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык: В 3 ч. – М., 1981. – Ч.3 Синтаксис. Пунктуация. – С. 200; ⁹Тимошенко П.Д. Складнопідрядні (сполучникові) речення з підрядними означальними та додатковими в українських грамотах XIV – першої половини XV ст. // Проблеми синтаксису. – Львів, 1963. – С. 120; ¹⁰Вихованець І.Р. Зазнач. праця. – С. 334; ¹¹Тимошенко П.Д. Зазнач. праця. – С. 118; ¹²Вихованець І.Р. Зазнач. праця. – С. 366; ¹³Мельничук О.С. розвиток структури слов'янського речення. – К., 1966. – С. 235.

Список умовних скорочень назв джерел

Гал.Небо – Галятовський І. Нбо новое, Львів, 1665. // Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. І.П. Чепіга. – К., 1985.

Єв. – Євхаристиріон Петру Могилі, 1632. – Ст-др. ЦНБ НАН України, Ш.-Кир.27.

Изм. – Измарагд, ХУ11 ст. // Яворский Ю.А. Малорусский отрывок «Измарагда» ХУ11 в. – Берлін, 1908.

Каз. – Збірка казань, ХУ11 ст. – Рукоп. ЦНБ НАН України, Ш.287П (44)Кпл. Карп. – Карпович Леонтій. Казанье двоє, Ев'ю, 1615. – Ст-др ЦНБ НАН України, Ш 4479.

Кр. – Кройника Матвія Стрийковського, к. ХУ1 ст. – Рукоп. ЦНБ НАН України. Ш.У111 - (Лаз 48).

Мог.Зап. – Могила Петро. Записки // Архив ЮЗР. – К., 1887. – Т.7. – Ч. 1. – С.49-189.

См.Г. – Смотрицький Г. Ключ цр(с)тва небесного, Острог, 1587. – Ст.-др. ЦНБ НАН України, Ш. Кир.654.

См.М. – Смотрицький М. Казанье на чест(ь)ный погребь Леонтія Карповича, Вильно, 1620. – Ст.-др. ЦНБ НАН України, Ш. Кир. 728.